

Małgorzata Chorowska*, Teresa Dzedzic*, Maciej Krzywka**

Trzy Kramy Bogate odkryte we Wrocławiu

Three Rich Stalls discovered in Wrocław

Nikogo dziś nie dziwi, że remonty budynków prowadzone na Starym Mieście we Wrocławiu, w szczególności w rejonie Rynku, przynoszą liczne odkrycia średnio-wiecznej substancji budowlanej zachowanej na poziomie piwnic. Jedno z ostatnich odkryć nastąpiło w poziomie parteru i dotyczy trzech dawnych Kramów Bogatych, będących obecnie częścią kamienicy znajdującej się przy ul. Przejście Żelaźnicze 4/6. Usytuowane w sercu miasta stanowiły mały fragment zabudowy bloku śródmiejowego, którego początki sięgają XIII w.

Wrocławski blok śródmiejowy kształtował się od czasów lokacji miasta. Była to zabudowa pierwotnie o przeznaczeniu handlowym, a następnie administracyjnym, tworząca regularne zespoły budynków o wydłużonym planie, rozwinięte wzdłuż trzech wewnętrznych przejść – uliczek (obecnie ul. Sukiennice, Przejście Żelaźnicze i Przejście Garncarskie) o przebiegu wschód–zachód i przecięte z północy na południe Przejściem Popręcznym [1]. W całości zajmowała prostokątny teren położony na środku Rynku o wymiarach około 112 × 84 m. Jako pierwsze powstały tam sukiennice, zwane także Domem Kupców. Tworzyły je cztery długie budynki rozłożone po dwa, po obu stronach szerokiego przejścia-dzielnicy (ul. Sukiennice), w południowej części bloku. Budynki te były podzielone na 42 komory sukiennicze, co zdaje się korespondować z treścią skargi wrocławskich mieszczan wystosowanej do mieszczan Magdeburga, a dotyczącej ograniczenia wolności handlu we Wrocławiu poprzez

It comes as no surprise to anyone today that the repairs of the buildings in the Old Town in Wrocław, particularly in the area of the Market Square, result in numerous discoveries of the medieval building substance preserved at the level of basements. One of the recent discoveries took place at the ground floor level and it referred to the three former Rich Stalls which are now part of a tenement house situated at 4/6 Przejście Żelaźnicze (Ironmonger Passage). Being located in the heart of the city, they formed a small part of the central market building development which dates back to the 13th century.

Wrocław downtown building complex was formed since the times of the city foundation charter. Originally the buildings had a commercial purpose, then they served administrative purposes forming a regular elongated plan of groups of buildings, which were extended along three internal passages – small streets (at present Sukiennice [Cloth Halls], Przejście Żelaźnicze [Ironmonger Passage] and Przejście Garncarskie [Potter Passage]) with an east-west direction and were crossed by means of Przejście Popręczne (Transverse Passage) from the north to the south [1]. In total it occupied a 112 × 84 m rectangular area located in the middle of the Market Square. The first to be built there were cloth halls also known as the House of Merchants. They consisted of four long buildings with two of them on each side of the wide passage-yard (Sukiennice Street) in the southern part of the complex. These buildings were divided into 42 cloth chambers, which appears to correspond with the content of the complaint of Wrocław burgesses that was sent to Magdeburg burgesses on the restriction of the freedom of trade in Wrocław due to Prince Henry's order introducing constraints on selling business limited

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology.

** AKME Zdzisław Wiśniewski, Wrocław.

wprowadzenie przez księcia Henryka przymusu sprzedaży w wybudowanym na *forum* „domu z małymi komorami”. Historycy zgodnie datują ten dokument, zwany „pouczeniem magdeburskim”, na czasy panowania Henryka Brodatego (1211–1238) i odnoszą go do Wrocławia¹. Liczne odkrycia archeologiczno-architektoniczne poczynione w blokach śródmiejowych miast dolnośląskich oraz w samym Wrocławiu dowodzą, że mimo protestu mieszczan system handlu w „małych komorach” na rynku, pod okiem urzędników książęcych, przyjął się powszechnie w tej oraz bardziej odległych dzielnicach Polski [3].

Kramy Bogate sąsiadowały z sukiennicami od północy. Sprzedawano tu wyroby żelazne, metale kolorowe, farby i inne chemikalia, wosk, bakalie i przyprawy. Kramy pierwotnie stanowiły własność książęcą, miejsce handlu, z którego władca pobierał podatek od sprzedających w nich przekupniów. Ta sytuacja nie utrzymywała się jednak długo, bo już w 1266 r. książę Henryk III sprzedał Kramy Bogate dwóm mieszczanom [4, s. 336]. Najstarsze kramy były zapewne drewnianymi budami. W 1327 r. rada miejska nakazała wybudować je z szachulca lub cegły i przykryć dachówką. W tym czasie prawo stanowiło również o tym, że z jednego kramu mogło korzystać maksymalnie dwóch przekupniów [5, s. 24]. Można zatem podejrzewać, że kramy były wówczas własnością poszczególnych kramarzy, być może również na zasadzie spółek. Określenia kramarze bogaci (*Reich Krämer*) zaczęto we Wrocławiu używać na przełomie XIII i XIV w. W XV w. zaczęto nadbudowywać kramy o piętra przeznaczone na cele mieszkalne i instalować w nich urządzenia grzewcze [3, s. 95], [4, s. 336, 339].

Kramy Bogate składały się z 48 komór kupieckich ustawionych w dwóch rzędach, w układzie lekko odchylonym od osi wschód–zachód, podobnie jak to miało miejsce z sukiennicami, ratuszem, smatruzem i całym kompleksem zabudowy śródmiejowej (il. 1). Między północnym i południowym rzędem komór pozostawiono Przejście Kramów Bogatych, zwane obecnie Przejściem Żelazniczym. Komory były zwrócone frontami w jego kierunku. Pierwotnie zespół Kramów Bogatych i Sukiennice były oddzielone miedzą, jednak z czasem została ona zajęta i adaptowana przez południowy rząd kramów, w wyniku czego nastąpiło ich pogłębienie. Ciągi handlowe położone na wschód od Przejścia Poprzecznego mieściły po 15 komór, natomiast położone na zachód od Przejścia – po 9 komór. Odkryte komory mieściły się w północnym rzędzie, w ciągu usytuowanym na wschód od Przejścia Poprzecznego.

Badania architektoniczne i inwentaryzację ścian parteru kamienicy przy ul. Przejście Żelaznicze 4/6 wykonano na zlecenie Instytutu Jerzego Grotowskiego, w związku z planowanym remontem usytuowanych tam pomieszczeń. Zespół badawczy składał się z autorów niniejszego artykułu oraz pracowników technicznych: Anny Suchty, Katarzyny Komorowskiej i Karoliny Wiatrzyk [7]. Po zbiciu tynków ze ścian i odsłonięciu średniowiecznych

to the “house with small chambers” built on *the forum*. Historians unanimously date back the document, which is called the “Magdeburg Instruction”, to the times of the reign of Henry I the Bearded (1211–1238) and relate it to Wrocław¹. Numerous archaeological and architectural discoveries made in downtown building complexes of the Lower Silesian cities and in Wrocław show that despite the protests of burgesses this type of trading system in “small chambers” on the market, under the supervision of ducal officials, was widely adopted in this part of Poland as well as in more distant districts of Poland [3].

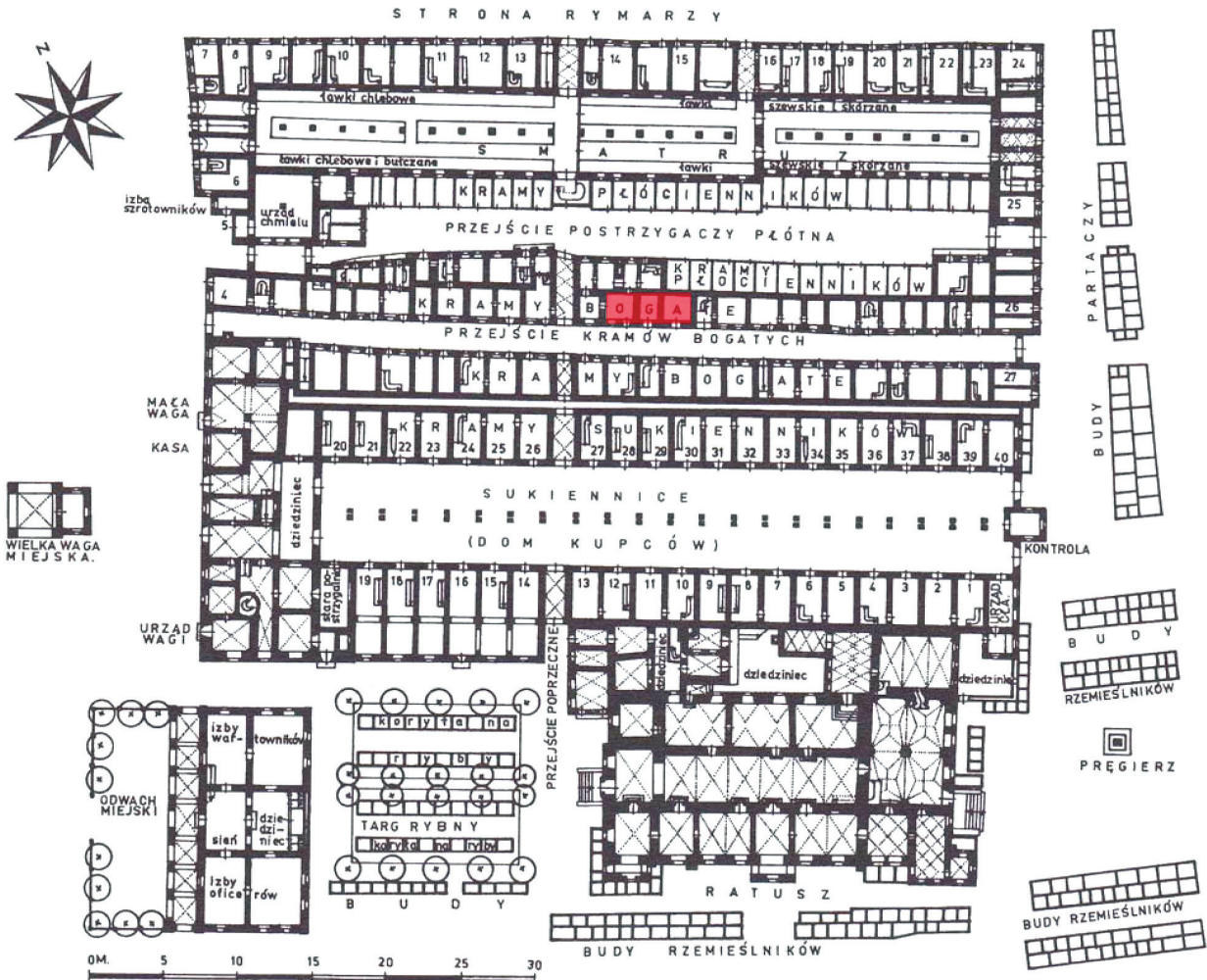
Rich Stalls bordered on cloth halls in the north. Ironmongery, non-ferrous metals, paints and other chemicals, wax, dried fruit and spices were sold at that place. Originally the stalls were owned by the prince, as a place of trade for which the prince charged taxes from costermongers selling their products there. However, this situation did not last long because as early as in 1266 Prince Henry III sold Rich Stalls to two burgesses [4, p. 336]. The oldest stalls were most probably wooden huts. In 1327 the city council ordered building them from wattle and daub or brick and cover them with tiles. At that time, the law also proclaimed that one stall could not be used by more than two costermongers [5, p. 24]. Thus, we can speculate that the stalls were then owned by individual stallholders, perhaps also on the basis of partnerships. In Wrocław the term rich stallholders (*Reich Krämer*) started to be in use at the turn of the 14th century. In the 15th century additional floors with residential purposes were added to the stalls and then heating devices were installed in them [3, p. 95], [4, pp. 336, 339].

Rich Stalls consisted of 48 trade chambers arranged in two rows in a system slightly inclined from the east-west axis, just as it was in the case of cloth halls, the town hall, market hall and the whole complex of downtown buildings (Fig. 1). Between the northern and southern row of chambers the Rich Stalls Passage was left, which is now called Przejście Żelaznicze. The chambers overlooked this Passage with their fronts. Originally, the Rich Stalls complex and Cloth Halls were separated by boundary strips, but over time they were occupied and adapted by the southern row of stalls as a result of which they were made deeper. The mall strips located east of Przejście Popreczne housed 15 chambers each, while those situated west of the Passage – 9 chambers each. The uncovered chambers were located in the northern row in the strip situated east of Przejście Popreczne.

Architectural research and the inventory of the ground floor walls of the tenement house at 4/6 Przejście Żelaznicze was commissioned by Jerzy Grotowski Institute in connection with the planned renovation of the premises located there. The research team consisted of the authors of this article and technical staff, i.e. Anna Suchta, Katarzyna Komorowska and Karolina Wiatrzyk [7]. After removing the plaster from the walls and revealing the

¹ Pogląd ten został wnikliwie uzasadniony przez T. Goerlitz i przyjęty przez K. Maleczyńskiego i B. Zientarę, a także M. Młynarską-Kaletynową [2, s. 106–110], która szczegółowo omówiła sprawę.

¹ This view was thoroughly justified by T. Goerlitz and accepted by K. Maleczyński and B. Zientara as well as by M. Młynarska-Kaletynowa [2, pp. 106–110], where we can find a detailed discussion of the issue.

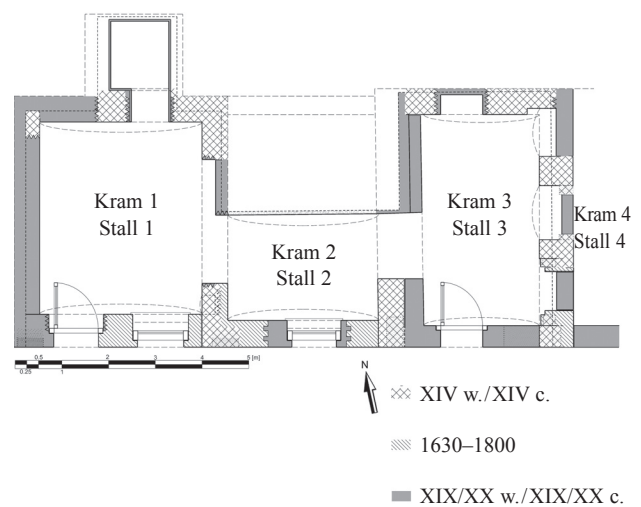
II. 1. Wrocław. Lokalizacja trzech odkrytych kramów na tle bloku śródrynkowego z około 1800 r., według R. Steina (1935) z uzupełnieniami O. Czerner [6, s. 11]

Fig. 1. Wrocław. Location of three uncovered stalls against the background of downtown building complex in circa 1800, according to R. Stein (1935) with supplements by O. Czerner [6, p. 11]

oraz nowożytnych wątków murów wykonano inwentaryzację odkrywek metodą fotogrametrii oraz rysunku rzeczywistego w skali 1 do 20, wspomaganego poziomą laserową. Pomieszczenia ponumerowano kolejno: kram 1, kram 2 i kram 3, rozpoczynając od zachodu. Pierwotnie stanowiły one wnętrza trzech komór kupieckich o wymiarach wewnętrznych: około 2,86–3,5 × 4,5 m (il. 2). Informacje zebrane w wyniku inwentaryzacji elementów murów o wartości historycznej i terenowych badań stratygraficznych przedstawiamy poniżej, w formie opisu ich przemian budowlanych na przestrzeni wieków. Wydzielamy trzy fazy: I (średniowieczną) przypadającą na XIV w., II (nowożytną) przypadającą na lata 1630–1800 oraz III – obejmującą XIX i XX stulecie. W artykule uwzględniamy również wyniki badań sąsiedniego kramu 4, zlokalizowanego pod adresem Przejście Garncarskie 2 [8], [9], posiadającego z kramem nr 3 wspólną ścianę.

Kramy w średniowieczu (2. poł. XIV w.)

Fragmety murów średniowiecznych zachowały się głównie w ścianach między kramami oraz w głębi pomiesz-

II. 2. Wrocław, kamienica przy Przejściu Żelazniczym 4/6. Rzut parteru przebadanych kramów z rozwarstwieniem chronologicznym murów (rys. M. Krzywka)

Fig. 2. Wrocław, tenement house at 4/6 Przejście Żelaznicze. Ground floor projection of the studied stalls with chronological layers of walls (drawn by M. Krzywka)

Il. 3. Wrocław, kamienica przy Przejściu Żelazniczym 4/6. Zamurowane otwory w ścianie wschodniej kramu 3: a – relikty pieca w narożniku kramu po konserwacji, b – przejście do sąsiedniej komory kramu po konserwacji, c – otwór okienny pomiędzy komorami kramu po konserwacji (fot. M. Chorowska)

Fig. 3. Wrocław, tenement house at 4/6 Przejście Żelaznicze. Bricked up openings in the eastern wall of stall 3: a – stove relics in the stall's corner after restoration, b – passage to the neighbouring stall chamber after restoration, c – window opening between stall chambers after restoration (photo by M. Chorowska)

czeń 1 i 3. Wykonano je z cegieł palcówek o wymiarach: długość 25–27 cm, szerokość 11,5–13 cm, wysokość 8–9,5 cm, licowanych w wątku gotyckim. Materiał ten spojono zaprawą piaszczysto-wapienną, barwy jasnobrązowej z wyraźnymi grudkami niezlasowanego wapna (małe 1–3 mm; duże 0,5–1 cm). Jej jasnoszary odcień wskazywał na dużą zawartość wapna w mieszanke. W nielicznych zachowanych spoinach zaobserwowano charakterystyczną poziomą ryskę. W licu ścian były widoczne też zendrówki, w nieregularnym ułożeniu. Niewielka grubość murów parteru – do 60 cm – jest wskazaniem, że pierwotnie kramy miały co najwyżej dwie kondygnacje nadziemne. Zastosowano również piaskowcowe ciosy, z których wykonano obramienia otworów okiennych i drzwiowych zarówno na fasadach kramów, jak i we wnętrzach.

Zachowane elementy wystroju i wyposażenia kramów były bardzo proste. Złożyły się na nie wnęki, piece oraz rozmaite otwory (il. 3). W kramie 1, w ścianie zachodniej, zachowanej do wysokości 2 m, odkryto wnękę o wymiarach: 28 × 40 × 109 cm (gł./szer./wys.) przylegającą do ściany frontowej. Mogła ona służyć raczej jako miejsce na półki niż do stawiania świeczki, gdyż nie dostrzeżono szczególnych śladów okopcenia łąku. W głębi kramu nr 3 (w narożniku północno-wschodnim) odkryto relikty pieca zachowane w postaci negatywu komory spalania i otworu związanego z obsługą paleniska. Otwór znajdował się w ścianie działowej pomiędzy kramami i był dostępny z kramu nr 4, natomiast komora spalania, czytelna w postaci zagłębienia (na 12 cm) w ścianie północnej, znajdowała się we wnętrzu kramu 3. O obecności w tym miejscu paleniska świadczyły osmolone części cegieł i ukośny negatyw kapy biegnącej od podłogi kramu 3 do ściany wschodniej.

Piec musiał stać po stronie kramu 3. Palono w nim z wnętrza kramu 4, co wskazuje, że obydwa kramy należały w średniowieczu do tego samego właściciela. Ponadto

medieval and modern motives of the walls, the inventory of the exposure was made by means of the photogrammetry method and the actual figure in a scale 1 to 20 aided by a laser spirit level. Rooms were numbered as stall 1, stall 2 and stall 3, respectively, starting from the west. Originally they constituted the interiors of three merchant chambers with the following internal dimensions: circa 2.86–3.5 × 4.5 m (Fig. 2). The information collected as a result of the inventory of the wall elements of a historical value and stratigraphic field research is presented below as a description of their construction transformations throughout the centuries. We distinguish the following three phases: phase I (medieval) – comprising the 14th century, phase II (modern) – years: 1630–1800, and phase III – the 19th and 20th centuries. In this article we also take into account the research results of the neighbouring stall number 4 located at 2 Przejście Garncarskie [8], [9], which has a common wall with stall 3.

Stalls in the Middle Ages (2nd half of the 14th century)

Medieval wall fragments were preserved mainly in the walls between stalls and in the deep interiors of rooms 1 and 3. They were made of hand-made bricks with the following dimensions: length 25–27 cm, width 11.5–13 cm, height 8–9.5 cm, laid in the Gothic bond. This material was bonded with light brown sand and lime mortar with distinct lumps of non-slaked lime (small 1–3 mm; big 0.5–1 cm). Its light grey hue showed a high content of lime in the mixture. In a few preserved joints there was a characteristic little horizontal crevice. In the face of the walls there were also visible overburned bricks in an irregular arrangement. An inconsiderable thickness of the ground floor walls – up to 60 cm – is an indication that originally the stalls had two floors above the ground level

Il. 4. Rekonstrukcja wnętrza kramu 3 (oprac. M. Krzywka)

Fig. 4. Reconstruction of the interior of stall 3 (prepared by M. Krzywka)

w ścianie działowej pomiędzy kramami odkryto dwa duże otwory. Jednym było przejście między komorami o wymiarach 115×204 cm, usytuowane we wnęce nakrytej łąkiem odcinkowym. Kamieniarka obramiająca przejście została częściowo uszkodzona. Zachowały się jednak oba piaskowcowe węgariki oraz niewielki kawałek nadproża². Obecnie nadprożem jest deska, którą osadzono już po zniszczeniu piaskowca. Drugi otwór bardziej przypominał okno, choć znajdował się on we wnętrzu budynku. Miał piaskowcowy parapet położony na wysokości 60 cm i ciosowe obramienie od strony kramu 3. Jego szerokość wynosiła 113 cm, a wysokość 164 cm. Otwór ten znajdował się tuż przy fasadzie budynku, a jego kamieniarka była sprzężona z portalem wejścia do kramu 3 i była połączona z nim sięgaczami. Górny sięgacz był zarazem nadprożem otworu w ścianie między kramami, a dolny sięgacz jego parapetem. Okno między kramami wpisane było w płytka, lecz rozległą wnękę. Przesklepiono ją łąkiem odcinkowym, który w większości zakryty został późniejszym sklepieniem. Świadczy to o tym, że pomieszczenie 3 było pierwotnie wyższe niż obecnie. Prospekcja ściany wschodniej wykazała, że wszystkie otwory i komorę pieca uformowano równocześnie (il. 4).

Na podstawie wcześniejszych badań architektonicznych Kramów Bogatych ustalono, że budynki komór były dwukondygnacyjne i podpiwniczone. Partery były kryte stropem i mogły osiągać wysokość od 4,5 do 4,6 m, zależnie od tego, gdzie będziemy lokalizować poziom użytkowy parteru. Piętra i piwnice kramów 1–3 nie były objęte programem niniejszych badań, a średniowieczne mury na parterach były dostępne do badań jedynie do wysokości około 3 m. Ich wyższe partie nie były osiągalne z powodu założonych później sklepień i zmian wysokości kondygnacji budynków. W związku z powyższym nie

at the most. Sandstone ashlers were also applied, from which window and door frames were made on the facades of stalls as well as in their interiors.

Preserved elements of the interior design and equipment of the stalls were very simple. They consisted of niches, stoves and various openings (Fig. 3). In stall 1, in the west wall preserved to a height of 2 m a niche adjacent to the front wall was discovered with dimensions of $28 \times 40 \times 109$ cm (depth/width/height). It could have served more as a place for shelves rather than a place for candles because there were no particular signs of an arch blackened with smoke. In the deep part of stall 3 (in the north-east corner) relics of a stove in the form of the combustion chamber negative and an opening connected with the fire service were discovered. The opening was located in a partition wall between the stalls and was available from stall 4, whereas the combustion chamber, which was seen in the form of a niche (12 cm) in the north wall, was inside stall 3. The presence of the stove in that place was confirmed by blackened parts of the bricks and an oblique negative of the cover running from the floor of stall 3 to the eastern wall.

The stove must have been situated on the side of stall 3. It was used from the inside of stall 4, which indicates that the two stalls belonged to the same owner in the Middle Ages. Moreover, two large openings were discovered in the partition wall between stalls. The first one was a passage between chambers with dimensions of 115×204 cm situated in a niche covered with a segmental arch. The masonry framing the passage was partly damaged. However, two sandstones of the doorjamb were preserved as well as a small piece of the lintel². At present, the lintel is made of a plank which was fixed already after the sandstone was destroyed. The other opening was more like a window, although it was inside the building. This opening had a sandstone windowsill at a height of 60 cm and an ashler framing the side of stall 3. It was 113 cm wide and 164 cm high. This opening was located just next to the facade of the building and its stonework was coupled with the entrance portal to stall 3 and connected with it by means of headers. The upper header was at the same time the lintel of the opening in the wall between stalls, whereas the lower header was its windowsill. The window between the stalls was built into a shallow but extensive niche. It had a segmental arch which was mostly covered with later vaulting. This proves that room 3 was originally higher than it is in our times. The eastern wall prospection showed that all the openings and the stove chamber were formed at the same time (Fig. 4).

On the basis of the previous architectural research of Rich Stalls it was proved that the buildings of chambers had two floors and a basement. Ground floors were covered with ceilings which could have been from 4.5 to 4.6 m high depending on the fact where we locate the utility level of the ground. The floors and basements of stalls 1–3 were not included in the program of this

² Wymiary elementów ciosowych: nadproże 130 cm szerokości na 23 cm wysokości, a węgary o wysokości 230 cm miały szerokość 13 i 20 cm.

² Ashler elements dimensions: lintel 130 cm wide and 23 cm high, whereas doorjamb were 230 cm high and 13 and 20 cm wide.

Il. 5. Wrocław, rekonstrukcja trzech Kramów Bogatych w średniowieczu (oprac. M. Chorowska, M. Krzywka)

Fig. 5. Reconstruction of three Rich Stalls in the Middle Ages (prepared by M. Chorowska, M. Krzywka)

natrafiono na pozostałości gniazd po belkach stropowych nad przyziemiami kramów.

Do nielicznych zachowanych elementów średniowiecznych związanych ze ścianami frontowymi pomieszczeń należą wspomniane już ciosy piaskowcowe i fragment ściany ponad nadprożem w kramie 3. Ciosy obserwować można głównie w licu zewnętrznym; uwidoczniło się podczas wcześniejszych prac konserwatorskich przy elewacjach budynków. Z ciosów zbudowano obramowania wejść do kramów i szerokich otworów okiennych, na kształt współczesnych witryn sklepowych. W ścianach granicznych pomiędzy komorami tkwiły pionowe ciosy (szerokości 47 cm) pełniące jednocześnie funkcję słupów międzyokiennych (i drzwiowych) oraz poziomych sięgaczy (o wysokości 27 cm i szerokości 47)³. Sięgacze zakotwiczyły kamieniarkę witryn okiennych w ceglanych murach komór i widoczne były również od wewnątrz w ścianach kramów 2 i 3. Na sięgaczach oparto poziome ciosy tworzące nadproża otworów okiennych i portali. Wspomniany wyżej fragment takiego ciosu jest widoczny od wewnątrz w ścianie południowej kramu 3.

Opisane wyżej elementy kamieniarskie tworzyły pewien system budowlany złożony z piaskowcowych belek łączących się z sobą za pomocą zamków przypominających zamki ciesielskie w drewnie. Żeby móc prawidłowo zrekonstruować ten system, dokonano wpięrw pomiaru całości elewacji skanerem laserowym, a następnie tak rozmieszczono brakujące elementy pionowe, żeby uzyskać naprzemienny rytm otworów okiennych i wejściowych (il. 5). Ciosy obramiające otwory miały wręby na stolarkę. W zachowanej partii nadproża otworu okiennego

research and the medieval walls on the ground floors were available for purposes of our research only up to circa 3 m. Their higher parts were not available due to vaults built later and changes in heights of buildings' floors. As a consequence, no nest remnants of ceiling joists above the stall basements were encountered.

The aforementioned sandstone ashlers and a part of the wall above the lintel in stall 3 belong to few preserved medieval elements connected with the front walls of chambers. The ashlers can be observed mainly in the external facing; they were revealed during the previous restoration works of the facades of buildings. Framings of entrances to the stalls and wide window openings in the shape of modern display windows were built of ashlers. In the border walls between chambers there were vertical ashlers (47 cm wide) which performed the function of inter-window pillars (and door pillars) as well as horizontal headers (27 cm high and 47 cm wide)³. The headers anchored the stonework of display windows in the brick walls of chambers and they were also seen from the inside in the walls of stalls 2 and 3. Vertical ashlers which formed the lintels of window openings and portals were based on the headers. The aforementioned fragment of this ashler can be seen from the inside in the southern wall of stall 3.

The stone elements described above formed a certain building system consisting of sandstone joists connected with one another by means of locks similar to carpentry locks in wood. In order to reconstruct this system properly, first the measurement of the whole facade was made by means of a laser scanner and afterwards the

³ Wymiary elementów ciosowych: nadproże 130 cm szerokości, 23 cm wysokości, a węgary o wysokości 230 cm miały szerokość 13 cm i 20 cm.

³ Dimensions of ashler elements: lintel 130 cm wide, 23 cm high, while doorjambes 230 cm high and 13 cm and 20 cm wide.

kramu nr 2 przetrwał fragment poziomego zawiasu. Jest to cenny relikwiarz pokazujący, że w oknach były zastosowane poziome okiennice otwierane ruchem obrotowym ku górze. Kwerenda ikonografii ukazującej średniowieczne kramy w Krakowie (Kodeks Behema) i innych miastach europejskich dowiodła, że był to bardzo popularny system. Typowe okiennice składały się z dwóch części. Górną część podnoszono, robiąc z niej daszek, natomiast dolną opuszczano i podpierano krzyżakiem nóg, przez co powstawała ława sprzedaży. System ten musiał być także stosowany w przypadku handlu odbywającego się w domach mieszkańskich, przykładem wielkie okna – witryny na parterach średniowiecznych kamienic świdnickich, obramione takimi samymi piaskowcowymi ciosami, co witryny Kramów Bogatych we Wrocławiu. Zapewne używano w nich analogicznych okiennic rozkładających się na daszki i ławy.

Kramy w XVI–XVII w.

Adaptacja Kramów Bogatych na cele mieszkalne rozpoczęła się – według przyjętego w literaturze poglądu [1], [3], [4] – w XV w., a nawet już w pierwszej ćwierci tego stulecia. Towarzyszyła jej akcja przemurowywania ścian frontowych, związana ze zwężaniem otworów drzwiowych i okiennych. W badanych kramach akcją tę przeprowadzono dopiero w latach 1580–1630. Ze ścian frontowych zostały w większości wyjęte ciosowe słupki i nadproża średniowiecznych witryn okiennych. Zastąpiono je ceglany filarkami i nadprożami z dranic. Drewniane nadproża zachowały się w kramie 1 oraz w przebudowanych średniowiecznych otworach kramu 3. Jako materiał budowlany wykorzystywano wówczas cegłę o wymiarach: długość 28,5–29 cm, szerokość 13,5–14,5 cm, wysokość 6,5–7 cm, jak też rozbiórkową cegłę średniowieczną. Materiał ten spojono zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasnoszarej lub jasnobrązowej, silnie wiążącą i twardą, z wyraźnymi grudkami niezlasowanego wapna (małe 1–5 mm i dość liczne większe). Tego typu technika budowlana, a zwłaszcza zaprawa, jednoznacznie datuje II fazę na czas obecności we Wrocławiu warsztatów niemieckich, przy czym użycie cegły o wysokości 7 cm wskazuje, że było to bliżej przełomu XVI i XVII w. Grubość murów w tej fazie wynosiła 46–57 cm.

Mury z II fazy zostały zarejestrowane głównie w ścianach frontowych wszystkich trzech kramów oraz w przemurowaniach otworów średniowiecznych. Ścianę frontową kramu 1 wzniesiono kosztem piaskowcowych witryn i wejść z poprzedniej fazy. Wykonano wówczas wąskie i wysokie wejście do kramu o szerokości 117 cm i wysokości 252 cm oraz okno o szerokości 115 cm i wysokości 168 cm, obydwa nakryte nadprożami z dranic. Cegły nad nadprożami ustawione zostały w niezgrabne, niskie łęki odcinkowe – materiał ustawiono niemal prostopadle do desek, z widoczną w licu ściany wozówką. Układ cegieł był nieregularny. Zamurowano również wnękę średniowieczną w ścianie wschodniej w celu wyrownania lica muru.

W ścianie frontowej kramu 2 całkowicie usunięto piaskowcowe obramowania dawnych otworów i wykonano

missing vertical elements were arranged in such a way that made it possible to obtain an alternating rhythm of window and entrance openings (Fig. 5). Framing ashlers of the openings had cuts for woodwork. In the preserved part of the window lintel of stall 2 a fragment of the horizontal hinge survived. It is a valuable relic showing that horizontal shutters opening upwards with a rotating movement were used in the windows. The iconography query depicting the medieval stalls in Cracow (The Balthasar Behem Codex) and in other European cities proved that this was a very popular system. Typical shutters consisted of two parts. The upper part was lifted to make a little roof, whereas the lower part was lowered and supported with a trestle, thereby forming a sales board. This system must have also been used in the case of trade taking place in bourgeois houses, which can be exemplified by big windows – display windows on the ground floors of Świdnica's medieval tenement houses, which were framed by the same sandstone ashlers as the display windows of Rich Stalls in Wrocław. Probably, analogous shutters folding into roofs and boards were used in them.

Stalls in the 16th and 17th centuries

Adaptation of Rich Stalls for residential purposes began – according to the view accepted in the literature [1], [3], [4] – in the 15th century and even in the first quarter of that century. It was accompanied by the reconstruction of the front walls connected with the process of narrowing the door and window openings. In the researched stalls this action was not carried out until the years 1580–1630. Ashler posts and lintels of the medieval display windows were mostly taken out of the front walls. They were replaced by little brick pillars and lintels made of laths. Wooden lintels were preserved in stall 1 and in the reconstructed medieval openings of stall 3. The bricks of dimensions 28.5–29 cm long, 13.5–14.5 cm wide and 6.5–7 cm high as well as demolition medieval bricks were used at that time as a building material. This material was bonded by light grey or light brown sand and lime firmly binding and hard mortar with distinct lumps of non-slaked lime (small 1–5 mm and quite numerous bigger ones). This type of construction technique, in particular the mortar, unequivocally dates back the second phase to the period of the presence of Dutch workshops in Wrocław, where the use of the brick with a height of 7 cm indicates that it was closer to the turn of the 17th century. The thickness of the walls in this phase was 46–57 cm.

The walls from phase II were recorded mainly in the front walls of all three stalls and in the reconstructions of the medieval openings. The front wall of stall 1 was erected at the expense of sandstone display windows and entrances from the previous phase. At that time a narrow and high entrance to the stall with a width of 117 cm and a height of 252 cm as well as a window with a width of 115 cm and a height of 168 cm were built and they were both covered with lintels made of laths. Bricks above the lintels were arranged in awkward low segmental arches – the material was put almost perpendicular to the planks with visible side faces of bricks in the wall face. The

jedynie okno o szerokości 128 cm i wysokości 164 cm. Brak otworu drzwiowego świadczy o połączeniu komory z którąś z sąsiednich. Fasadę zbudowano na styk do XIV-wiecznych ścian bocznych⁴. W kramie 3 zamieniono funkcję średniowiecznych otworów w ścianie wschodniej. Dawne przejście zlokalizowane pośrodku ściany zostało obniżone, zamurowane i przekształcone we wnękę⁵, z nadprożem z deski. Otwór okienny w narożniku pomieszczenia został zwężony do szerokości 87 cm i przekuty na przejście do sąsiedniej komory. Po rozkuciu kamiennego parapetu i ceglanej ścianki poniżej oraz obniżeniu nadproża dranicą uzyskał wysokość 210 cm. W kramie 3 usunięto też kominiek w narożniku północno-wschodnim i zalepiono zaprawą i ceglami gniazda po belkach znajdujące się w jego pobliżu. W zachowanej części ściany frontowej kramu odnotowano obecność wątku niderlandzkiego (na przemian rząd wozówek i rząd główek). Nie wiemy, czy były w niej jakieś otwory – zachowała się jedynie jej wschodnia partia.

Kramy w XIX/XX w.

Przebudowania zaistniałe w tej fazie wynikały głównie ze zmian w sposobie użytkowania dawnych kramów, powiązanych z zanikiem funkcji handlowych w bloku śródmiejowym i poszukiwaniem dodatkowej powierzchni mieszkalnej na wynajem. Dokonywane wówczas przebudowy polegały na poszerzaniu przejść, wymianie łęków na podciągi z belek stalowych (dwuteowników) nad przejściami i oknami, zmianie wysokości kondygnacji wynikłej z założenia sklepień nad parterem budynku, wprowadzeniem instalacji kanalizacyjnych, grzewczych i wentylacji. W części frontowej prace wiązały się także ze zmianą szerokości i wysokości otworów okiennych i drzwiowych na elewacji. Do wznoszenia nowych ścian i przemurowań otworów użyto głównie cegły mechanicznej o długości 24–26 cm, szerokości 12 cm i wysokości 6 cm. Część cegieł miała wybity stempel „W-18-16-4”. Materiał spojono mocną cementową zaprawą barwy jasnoszarej. Do zamurowania wnęk znajdujących się na ścianie wschodniej dawnego kramu 3 użyto kamiennych bloków o długości 53 cm i przekro-

system of bricks was irregular. The medieval niche in the eastern wall was also bricked up in order to make the face of the wall even.

The sandstone framings of old openings were removed from the front wall of stall 2 and only a window with a width of 128 cm and a height of 164 cm was made. Lack of the door opening shows that the chamber was connected with one of the neighbouring ones. The facade was built adjoining the 14th-century side walls⁴. In stall 3 the function of medieval openings in the eastern wall was changed. The old passage located in the middle of the wall was lowered, bricked up and transformed into a niche⁵ with a plank lintel. The window opening in the corner of the chamber was narrowed to a width of 87 cm and reforged to the passage to the neighbouring chamber. After hammering off a stone windowsill and a brick wall below as well as lowering the lintel by means of a lath, it was given a height of 210 cm. In stall 3 the fire-place in the north-east corner was also removed, and afterwards the joist nests in its vicinity were filled with mortar and bricks. In the preserved part of the stall's front wall, the presence of the Dutch bond was observed (interchangeably a row of side faces of bricks and a row of heads). We do not know if there were any openings in it – only its eastern part was preserved.

Stalls in the 19th and 20th centuries

Reconstructions occurring in this phase resulted mainly from changes in the method of use of the former stalls connected with the disappearance of commercial functions in the downtown building complex and the search for additional residential space for rent. Reconstructions carried out at that time consisted in widening of the passages, replacing arches for metal binding joists (I-beams) above the passages and windows, changing the height of floors resulting from constructing vaults over the ground floor of the building, introducing sewage, heating and ventilation systems. In the front part, the works were also connected with a change of the width and height of window and door openings on the facade. 24–26 cm long, 12 cm wide and 6 cm high mechanical bricks were

⁴ Wznoszono ją etapami w zastanawiającej kolejności. Jako pierwszy zbudowano fragment z oknem i wąskimi słupkami po obu jego stronach. Użyto w tym celu rozbiórkowej cegły średniowiecznej. Po obu stronach tego fragmentu widnieją strzępia lub ich pozostałości. W następnej kolejności domurowano z obu stron pozostałe fragmenty ściany frontowej. Przewiązano je w miarę możliwości z pozostawionymi strzępami, a jeśli nie było to możliwe, skuto odstające cegły. Fragmenty te wykonano z cegieł niższych, o wymiarach 28,5–29/13,5–14,5/6,5–7 cm (dł./szer./wys.). Wszystkie opisane fragmenty spojono tą samą zaprawą, musiały one powstać podczas jednej inwestycji, w krótkim czasie. Nie dostrzeżono brudu w miejscu strzępi, gdzie fragmenty łączyły się ze sobą. Nietypowy sposób wznoszenia ściany wiązał się być może z zarzuconymi dawnymi koncepcjami układu otworów okiennych czy wejściowych lub różnorodnością materiału budowlanego – inne rozmiary cegieł.

⁵ Wprawdzie obecne zamurowanie otworu pochodzi z XIX/XX w., jednakże o zaślepieniu otworu już w II fazie świadczy odkryty fragmenty tynku późnorenansowego. Powstała wnęka miała głębokość 42 cm.

⁴ It was built in stages in a puzzling order. A fragment with the window and narrow pillars on its both sides was the first to be built. For this purpose medieval demolition bricks were used. On both sides of this fragment there are toothings or their remnants. Next, the remaining fragments of the front wall were built on both sides. Where possible, they were tied with the remaining toothings, and if this was not possible, protruding bricks were hammered off. These fragments were made of lower bricks, with dimensions of 28.5–29/13.5–14.5/6.5–7 cm (length/width/height). All of the described fragments were bonded with the same mortar and they must have been built during the same investment in a short time. No dirt was found in the place of toothings where fragments were connected with one another. This unique form of erecting the wall was probably connected with abandoned old concepts of the window or entrance opening system as well as a diversity of the construction material – different sizes of bricks.

⁵ Although the present bricking up of the opening dates from 19th/20th century, however, a discovered fragment of the late Renaissance plaster confirms the fact that the opening was blinded already in the phase II. The niche was 42 cm deep.

ju 23×23 cm. Sklepienia wykonywane były z cegły i osadzone w bruzdach wykutych w ścianach granicznych kramów lub wstawionych w nie stalowych dwuteownikach. W ścianach frontowych kramów 1–3 wypruto części murów z poprzedniej fazy znajdujące się pod parapetami otworów okiennych. Postawiono w tych miejscach cieńsze ścianki, co miało związek z umieszczeniem tam kaloryferów.

Obecne działania konserwatorskie

Ściany w pomieszczeniach objętych opracowaniem pokryte były tynkiem cementowo-wapiennym (współczesnym) będącym w bardzo złym stanie technicznym. W pomieszczeniu pierwszego kramu fragmenty ścian wykończone były płytami kartonowo-gipsowymi. Zniszczone tynki i płyty zostały usunięte. Dzięki temu odsłonięto niezmiernie zróżnicowane mury ceglane z kamiennymi elementami wykończenia węgarów i opasek witryn odkrytych Kramów Bogatych.

Kompleksowe i szczegółowe badania architektoniczne umożliwiły zweryfikowanie stopnia zachowania substancji zabytkowej z poszczególnych faz budowlanych, co miało niebagatelne znaczenie w momencie prowadzenia badań konserwatorskich będących podstawą do opracowania programu konserwatorskiego. Realizacja zamierzenia projektowego związanego z możliwością użytkowania pomieszczeń dawnych Kramów Bogatych przez Instytut Jerzego Grotowskiego wymagała opracowania programu konserwatorskiego, według którego wykonano projekt adaptacji i ekspozycji pomieszczeń kramów. Koncepcja architektoniczna powstała w 2011 r., a projekt został przygotowany w Autorskiej Pracowni arch. Macieja Małachowicza przez Rafała Karnickiego.

W ramach prac konserwatorsko-budowlanych wykonanych we wnętrzach pomieszczeń kupieckich oczyszczono powierzchnie murów ceglanych i kamienne elementy z pozostałości tynków, nawarstwień, brudu i kurzu. Uzupełniono fragmenty elementów kamiennych, ubytki w spoinowaniu zaprawami wapienno-piaskowymi oraz zabezpieczono powierzchnię ekspozycyjnych fragmentów ścian preparatami hydrofobowymi.

W pomieszczeniu pierwszego Kramu Bogatego zaprojektowano ekspozycję wnęki, oczyszczając średniowieczne cegły w jej licu. Również średniowieczne fragmenty ściany wschodniej zostały wyeksponowane do wysokości 2 m, gdyż powyżej znajdują się przemurowania z XIX w. Pozostałe fragmenty ścian oraz ściany drugiego kramu wzmocniono i wytynkowano tynkami renowacyjnymi.

We wnętrzu kramu 3, w miejscu gdzie znajdował się piec, oczyszczono lico muru ceglanego w taki sposób, aby pozostawić osmolone cegły jako pamiątki po nieistniejącym już wyposażeniu. W ścianie wschodniej wyeksponowano odkryte wnęki. Plecy wnęk otynkowano, pozostawiając jedynie widoczne średniowieczne cegły w licu ściany i ościeżach wnęk. Kamiennie ciosy oczyszczono, a liczne ubytki uzupełniono kitem mineralnym. Pozostałe fragmenty ścian wzmocniono i otynkowano. Kolorystykę ścian zaproponowano beżową, jednak w nie-

mainly used to erect new walls and reconstruct openings. A part of the bricks had a stamp, i.e. "W-18-16-4". The material was bonded by means of strong cement light grey mortar. To brick up niches situated on the eastern wall of the former stall 3 stone blocks with a length of 53 cm and a cross-section of 23×23 cm were used. Vaults were built of brick and placed in the grooves carved in the stall boundary walls or placed in non-steel I-beams. Some parts of the walls under the windowsills of window openings from the previous phase were removed. Thinner walls were constructed in that place, which was connected with the installation of heaters in this place.

Current restoration activities

The walls in the rooms comprised by the research were covered with cement-lime plaster (modern) which was in a very bad technical condition. In the room of the first stall wall fragments were finished with gypsum-cardboard tiles. Damaged plaster and tiles were removed. As a result, extremely diversified brick walls with stone elements of doorjamb finish and display window casing were revealed in the uncovered Rich Stalls.

Comprehensive and detailed architectural research made it possible to verify the degree of preservation of the historic substance from the particular construction phases, which was of great significance at the moment of conducting the restoration research constituting the basis for the restoration program development. The accomplishment of the project connected with the possibility to use old chambers of the Rich Stalls by Jerzy Grotowski Institute required a restoration program development, according to which the adaptation and stall chamber exhibition project was made. The architectural concept was developed in 2011 and the project was prepared in the Studio "Pracownia Autorska" of architect Maciej Małachowicz Studio by Rafał Karnicki.

As part of the restoration and construction work carried out inside the merchant chambers, the surfaces of brick walls and stone elements were cleaned of plaster, built up layers, dirt and dust remnants. Fragments of stone elements were added and defects in jointing of lime-sand mortar were supplemented and the surface of exposed wall fragments was secured by means of hydrophobic preparations.

In the chamber of the first Rich Stall an exhibition of the niche was designed and medieval bricks in its face were cleaned. Also medieval fragments of the eastern wall were exposed to a height of 2 m because above there were reconstructions from the 19th century. Other parts of the walls and the walls of the second stall were reinforced and plastered by means of the renovation plaster.

Inside stall 3, in the place where the stove was situated, the face of the brick wall was cleaned in a way that enabled leaving blackened bricks as souvenirs of the non-existing equipment. In the eastern wall uncovered niches were exhibited. Backs of the niches were plastered and only visible medieval bricks in the wall face and in the niches jambs were left. Stone ashlers were purified and numerous losses were supplemented with mineral putty. The re-

Il. 6. Ostrołuczne formy nadproży w ciągu kramów w Rothenburg ob der Tauber we Frankonii (fot. M. Chorowska)
 Fig. 6. Ogival forms of lintels in the strip of stalls in Rothenburg ob der Tauber in Franconia (photo by M. Chorowska)

co innym odcieniu niż średniowieczna zaprawa. Drewniane nadproża w ścianie frontowej i wnękach kramu 3 poddano zabiegom konserwatorskim i wyeksponowano. Aby uzyskać efekt zatarcia granic wnętrza pomieszczeń kupieckich, zaprojektowano ciemnoszare posadzki. Podstawowym czynnikiem ekspozycji stało się światło, które wypukła najważniejsze fragmenty ścian dawnych kramów. Nadzór nad całością prac prowadzony był przez konserwatora dzieł sztuki Agnieszkę Witkowską.

Ekspozycja wielowatkowych ścian pomieszczeń dawnych Kramów Bogatych ma nie tylko aspekt estetyczny, ale również wymiar edukacyjny. Bezpośredni publiczny dostęp do własnego dziedzictwa i relikwów przeszłości pozwoli poznać lub uzupełnić wiedzę o Kramach Bogatych i życiu w dawnym Wrocławiu.

Podsumowanie

Odkryte relikty, a zwłaszcza kram 3, stanowią pierwszy we Wrocławiu przypadek zachowanego i częściowo wyeksponowanego przyziemia komory kupieckiej. Zapewne nie jest to przypadek jedyny. Bardzo prawdopodobne, że w pierzejach Przejścia Żelaźniczego oraz Garncarskiego kryją się następne. Niemal na pewno komora bliźniacza do kramu 3 znajduje się w przyziemiu sąsiedniej kamienicy przy Przejściu Garncarskim 2. W jej ścianie zachodniej, pod nowożytnym tynkiem, tkwią re-

maining wall fragments were reinforced and plastered. The walls were supposed to be beige, however, in a slightly different shade than the medieval mortar. Wooden lintels in the front wall and in niches of stall 3 were subjected to restoration work and exhibited. To achieve an effect of blurring the boundaries of the merchant chamber interiors, dark grey flooring was designed. The main factor of the exhibition was light, which underlined the most important fragments of the old stall walls. The whole research was supervised by the professional restorer of works of art Agnieszka Witkowska.

The exhibition of multitrend chamber walls of the old Rich Stalls has not only an aesthetic aspect but also an educational purpose. Direct public access to the heritage and relics of the past will make it possible for everyone to learn or complete the knowledge about the Rich Stalls and the life in old Wrocław.

Summary

The discovered relics, in particular stall 3, constitute the first case of the preserved and partially exhibited ground floor of a merchant chamber in Wrocław. Certainly, it is not the only case. It is quite probable that in the frontage of Przejście Żelaźnicze and Garncarskie still other ones are hidden. Almost certainly, a twin chamber of stall 3 is situated in the ground floor of the neighbouring tene-

likty średniowiecznego paleniska kominka oraz rewersy przejścia i otworu okiennego. Być może zresztą, ten otwór stanowił pierwotnie miejsce dla lady kupieckiej. Szerokość kamiennego parapetu wynosi 35 cm, co można zmierzyć na fasadzie kamienicy nr 4/6. Dało się na nim oprzeć solidną ławę. Nie jest też wykluczone, że w kamienne obramienie tego otworu była wmontowana obrotowa lada, która w pozycji poziomej służyła jako miejsce sprzedaży, a w pozycji pionowej stanowiła jego zamknięcie.

Z przeprowadzonych badań wynika, że od początku kram 3 był połączony z sąsiednim od strony wschodniej. Jest to istotne stwierdzenie, pozwalające wzbogacić naszą wiedzę o drobny aspekt z życia codziennego – w XIV-wiecznym Wrocławiu obok kramów pojedynczych i kramów dwuosobowych były także kramy dwukomorowe. Ze względu na prostą formę nadproży otworów i ich duże rozmiary należałoby datować powstanie ciągu czterech kramów we wschodnim odcinku północnej pierzei Przejścia Żelaźniczego na 2. poł. XIV w. W starszych od nich Kramach Bogatych Kupców odkrytych w Świdnicy, a datowanych na koniec XIII w. [10] czy w ciągu kramów w Rothenburg ob Der Tauber we Frankonii zastosowano jeszcze ostrołuczne formy nadproży (il. 6). W omawianych Kramach Bogatych we Wrocławiu wprowadzono wyłącznie nadproża w postaci prostych, sfazowanych, piaskowcowych belek, które łączyły się z elementami pionowymi za pomocą zamków. Ten sam system, połączenia na zamki i fazowane piaskowcowe belki zastosowano w kamienicy Rynek 5 w Świdnicy, w obramieniach wielkich okien witrynowych na parterze. Kamienica ta jest datowana na podstawie źródeł pisanych i dendrochronologii na 1396 r. [11, s. 292–293], co wyznacza górną granicę budowy odkrytych trzech Kramów Bogatych we Wrocławiu.

ment house at 2 Przejście Garncarskie. In its western wall, under the modern plaster, there are relics of the medieval fireplace hearth as well as reverses of the passage and the window opening. Perhaps indeed, this opening originally was a place for the merchant counter. The width of the stone sill is 35 cm, which can be measured on the facade of building No. 4/6. A solid bench could be based on it. It is also quite probable that a revolving counter was installed in the stone framing of this opening, which in its horizontal position served as a place of sale and in its vertical position formed its closure.

The research shows that from the beginning, stall 3 was connected with a neighbouring stall on the eastern side. This constitutes an important finding which makes it possible to broaden our knowledge with one small daily life detail – in the 14th-century Wrocław next to single stalls and two-person stalls, there were also two-chamber stalls. Due to a simple form of lintels of the openings and their large sizes, the strip of four stalls in the eastern section of the northern frontage of Ironmonger Passage should be dated back to the 2nd half of the 14th century. In Rich Merchant Stalls discovered in Świdnica, which were even older, dating from the end of the 13th century [10] or in the strip of stalls in Rothenburg ob Der Tauber in Franconia, ogival forms of lintels were applied (Fig. 6). In the discussed Rich Stalls in Wrocław, the only introduced lintels were in the form of simple, chamfered, sandstone joists which were connected with vertical elements by means of locks. The same system, connections by locks and chamfered sandstone joists was applied in the tenement house at 5 Rynek (Market Square) in Świdnica in the framings of large display windows on the ground floor. This tenement house is dated back to 1396, which was proved on the basis of written records and dendrochronology [11, pp. 292–293], which determines the upper limit of the construction of the three uncovered Rich Stalls in Wrocław.

Translated by
Bogusław Setkiewicz

Bibliografia/References

- [1] Czerner R., Lasota Cz., *Blok śródrynkowy*, [w:] R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik (red.), *Leksykon architektury Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2011, 323–325.
- [2] Młynarska-Kaletynowa M., *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Ossolineum, Wrocław 1986, 106–110.
- [3] Czerner R., *Zabudowy rynków*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2002.
- [4] Czerner R., Lasota Cz., *Średniowieczne murowane obiekty handlowe na Rynku wrocławskim*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta, Wrocław a Europa Środkowa*, t. 2, 1A UW, AKME – Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2000, 331–347.
- [5] Goliński M., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*, UW, Wrocław 1997, 24.
- [6] Czerner O., *Rynek wrocławski*, Arkady, Wrocław 1976.
- [7] Chorowska M., Dziedzic T., Krzywka M., *Wyniki inwentaryzacji pomieszczeń lokalu przy ul. Przejście Żelaźnicze 4 we Wrocławiu*, Wrocław, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków 2011 [mpis].
- [8] Limisiewicz A., Mruczek R., *Wnioski konserwatorskie z badań historyczno-architektonicznych przeprowadzonych w trakcie remontu budynku przy ul. Przejście Garncarskie 2 na Starym Mieście we Wrocławiu*, Wrocław, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; także archiwum firmy AKME 2009 [mpis].
- [9] Mruczek R., Kastek T., Krzywka M., Kacprzak M., Koszacka A., *Końcowe opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na posesji Przejście Garncarskie 2 we Wrocławiu*, Wrocław, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; także archiwum firmy AKME 2009 [mpis].
- [10] Czerner R., Lasota Cz., *Blok ratuszowy w Świdnicy do połowy XVI w.*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 1997.
- [11] Chorowska M., Lasota Cz., *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczna i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2013, 292.

Streszczenie

W artykule omówiono trzy dawne Kramy Bogate odkryte w kamienicy przy ul. Przejście Żelaźnicze 4/6. W średniowieczu Kramy Bogate stanowiły ważną część zabudowy handlowej bloku śródmiejowego. Sprzedawano tu wyroby żelazne, metale kolorowe, farby, chemikalia, wosk, bakalie i przyprawy. Składały się one z 48 komór kupieckich, ustawionych w dwóch rzędach. Między północnym i południowym rzędem komór pozostawiono Przejście Kramów Bogatych, zwane obecnie Przejściem Żelaźniczym. Komory były zwrócone frontami w jego kierunku.

W trakcie remontu kamienicy przy ul. Przejście Żelaźnicze 4/6 natrafiono na fragmenty murów średniowiecznych, zachowanych głównie w ścianach między dawnymi kramami. Wykonano je z cegieł palcówek w wątku gotyckim. Na podstawie wcześniejszych badań architektonicznych Kramów Bogatych ustalono, że budynki komór były dwukondygnacyjne i podpiwniczone. Partery były kryte stropem i mogły osiągać wysokość od 4,5 do 4,6 m. Odkryte obecnie elementy wystroju i wyposażenia kramów to: relikty pieca w głębi kramu nr 3, otwór wejściowy z kramu nr 3 do 4 i jeszcze jeden otwór, przypominający okno, choć znajdował się we wnętrzu budynku. Miał on piaskowcowy parapet położony na wysokości 60 cm i piaskowcowe obramienie od strony kramu nr 3. Otwór znajdował się tuż przy fasadzie budynku, a jego kamieniarka była konstrukcyjnie spleciona z kamiennym portalem wejścia do kramu 3 z uliczki.

Z przeprowadzonych badań wynika, że od samego początku kram 3 był połączony z sąsiednim od strony wschodniej. Ze względu na prostą formę nadproży otworów i ich duże rozmiary należałoby datować ich powstanie na 2. poł. XIV w. Kompleksowe i szczegółowe badania architektoniczne miały też zasadnicze znaczenie dla późniejszych prac konserwatorskich. Odkryte relikty, a zwłaszcza kramu 3, stanowią pierwszy we Wrocławiu przypadek zachowanego i częściowo wyeksponowanego przyziemia komory kupieckiej.

Słowa kluczowe: kramy, średniowiecze, miasto

Abstract

The paper refers to the three former Rich Stalls, which were found in the building located at Przejście Żelaźnicze 4/6 St. In the Middle Ages the Rich Stalls were an important part of commercial buildings of the intermarket block. Iron products, non-ferrous metals, paints, chemicals, wax, dried fruits and spices were sold there. The Rich Stalls consisted of 48 chambers of trade, arranged in two rows. Between the northern and southern row of the chambers, the Rich Stalls Passage was left, now called Przejście Żelaźnicze. The chambers of trade were facing this passage.

During the renovation of the building at Przejście Żelaźnicze 4/6 St., fragments of medieval walls were discovered, preserved mainly in the walls between the former stalls. They were made of hand-made bricks with original finger traces in the Gothic thread. On the basis of earlier architectural studies of the Rich Stalls, it is known that the chambers were two-storey buildings with basements. The ground floors were covered with ceilings and could reach a height of 4.5 to 4.6 m. Presently discovered architectural and equipment elements were: relics of the oven that was located in the back of the third stall, the entrance from the stall No. 3 to 4 and one more opening, resembling a window, although located inside the building. It had a sandstone sill located at a height of 60 cm and a sandstone framing from the side of the stall No. 3. This feature was located just at the facade of the building and its stonework was structurally intertwined with the stone portal of the entrance from the street to the third stall.

The study shows that from the beginning the stall No. 3 was connected to the neighbouring chamber from the east side. Due to the simple form of lintels and their large sizes, their origin should be dated to the second half of the 14th century. Comprehensive and detailed architectural studies were also essential for subsequent restoration works. The discovered relics, especially those of the stall No. 3, is the first example of preserved and partially exposed ground floor of a chamber of trade in Wrocław.

Key words: stalls, the Middle Ages, the city